

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research

Cilt: 14 Sayı: 77 Nisan 2021 & Volume: 14 Issue: 77 April 2021

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

SÖZLÜ VE YAZILI KÜLTÜR ARASINDA HADİS RİVAYETİ* *BETWEEN ORAL AND WRITTEN CULTURE CARRIAGE OF HADITH*

Ahmet ÖZDEMİR**

Öz

Tarihi kaynaklara göre ümmî olan Hz. Muhammed'in peygamberlikle görevlendirildiği dönemde Arabistan'da sözlü kültür hâkimdi ve insanların azı okuma ve yazma biliyordu. Hz. Peygamber, kendisine sözlü olarak nazil olan vahyi, Cebrail'in de yardımıyla önce ezberliyor ve daha sonra toplumla paylaşıyordu. Tabi ki bu arada vahiy kâtiplerine söz konusu dönemin imkânları çerçevesinde Kur'an'ı farklı malzemeler üzerine yazdırıyordu. Öncelikli olarak Kur'an'ı muhafaza etmek, okuma-yazma bilenlerin sayısının az olması ve Arap yazısının henüz iptidai dönemini yaşaması gibi nedenlerden dolayı Hz. Peygamber, belli bir dönem hadislerin yazılmasına izin vermemiş ve sahabenin tüm dikkatlerini öncelikli olarak Kur'an'ın okuma, ezberleme ve yazılması suretiyle korunmasına yöneltmiştir. Sahabe bu süreçte sözlü kültür geleneği icabı genellikle Hz. Peygamber'in hadislerini dinlemiş, hafızalarında muhafaza etmiş ve birbirlerine bu hadis ve sünnetleri sözlü olarak nakletmişlerdir. Hadislerin Hz. Peygamber'in vefatından belli bir dönem sonra yazıya geçirilmiş olması hususu eleştiri konusu yapılmıştır. Özellikle müsteşrikler, hadislerin Hz. Peygamber tarafından Kur'an gibi yazdırılmamasından hareketle onun sonraki toplumların ürünü olduğunu ve Hz. Peygamber'le bir alakasının olmadığını dahi iddia etmişlerdir. Bu çalışmada hadis rivayetinin özellikle hicri ikinci asrın başlarında yazılı kaynaklara geçinceye kadarki süreçte nasıl bir seyir takip ettiği hususu tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Hadis, Sözlü Kültür, Yazılı Kültür, Kitabet, Hıfz.

Abstract

According to historical sources, oral culture was dominant in Arabia at the time when Muhammad, who was an ummi, was appointed as a prophet, and few people knew how to read and write. The Prophet memorized the revelation verbally revealed to him, with the help of Gabriel, and then shared it with the community. Of course, in the meantime, he was dictating the Quran on different materials to the scribes of revelation within the scope of the possibilities of the period in question. First of all, the Prophet did not allow the writing of hadiths for a certain period due to reasons such as preserving the Quran, the low number of literate people and the fact that the Arabic script was still in the primitive period, and the Companions paid attention to reading and memorizing the Quran, and directed to protect it by writing. During this period, the Companions generally listened to the hadiths of the Prophet, kept them in their memories and transmitted these hadiths and sunnahs to each other orally, as a result of the oral culture tradition. It has been criticized that the hadiths were written down a certain period after the death of the Prophet. In this study, we will try to determine the course of the hadith narration, especially in the period until it passed into written sources at the beginning of the second century of Hijri.

Keywords: Hadith, Oral Culture, Written Culture, Write, Memorize.

* Bu makale, 19-20 Nisan 2019 tarihinde Uluslararası Dengbêjlik Kültürü ve Dengbêjler sempozyumunda "Sözlü ve Yazılı Kültür Arasında Hadis Rivayeti" isminde sunulan tebliğin yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Hadis Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0001-7281-0916. ozdemirahmet73@gmail.com

1. Giriş

İslamî bilgi kaynaklarının en önemlileri hiç şüphesiz Allah'ın kelâmı Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetidir. Kur'an ayetleri, ilk nazil olduğunda öncelikle Hz. Peygamber tarafından ezberlenmiş ve daha sonra vahiy kâtipleri tarafından yazılarak kayıt altına alınmıştır. Ancak hadis ve sünnet bizzat Hz. Peygamber tarafından Kur'an gibi yazdırılmamıştır. Hatta ilk dönemde Kur'an'ın toplum tarafından iyice öğrenilmesi ve ona beşer sözünün karışmasını önlemek amacıyla kendi hadis ve sünnetlerinin yazılmasına müsaade etmemiş ve sahabenin öncelikli olarak tüm gayretlerini Kur'an'ın muhafazası için sarf etmelerini istemiştir.¹

Sahabe, Hz. Peygamber'in sohbetinde bulunur, onun sözlerini dinler, davranışlarını müşahede ederek öğrenir ve öğrendiklerini başkasıyla da paylaşırlardı. Hz. Peygamber'in hadis ve sünnetini öğrenmek için sohbetini kaçırmamaya çalışırlardı. Hatta bazen nöbetleşe olarak Hz. Peygamber'in sohbetini takip eder ve öğrendiklerini hazır olmayan arkadaşlarına aktarırlardı.² Her ne kadar bazı sahabiler hadisleri unutmamak için yazmış olsalar da bu dönemde hadis ve sünnetin muhafaza edildiği en önemli kaynak sahabenin hafızalarıdır.³ Zira sözlü kültürlerde bilgiyi ezberlemenin ve onu başkasına nakletmenin en önemli aracı hafızadır.⁴ Hadis tarihinde bu devreye hıfz/ezber dönemi denilmiştir.⁵ Hıfz dönemi, Emeviler döneminde halife Ömer b. Abdülaziz'in (öl. 101/720) Hz. Peygamber'in hadis ve sünnetini tedvin etmeyi ve onu kayıt altına almayı devlet politikası haline getirinceye kadar devam etmiştir.⁶ Özellikle hicri ikinci asrın başından itibaren hadis tedvini hızlanmış ve kısa bir zamanda birçok hadis musannefâtı telif edilmiştir. Bu dönemde telif dilen Ma'mer b. Râşid (öl. 153/770), imam Mâlik (öl. 179/795) ve Rabî' b. Habîb'in (öl. 175/791) eserleri günümüze kadar gelebilen hadis kaynaklarından bazılarıdır.⁷

Hadislerin Hz. Peygamber tarafından Kur'an gibi yazdırılmaması ve belli bir dönem sözlü olarak nakledilmiş olması meselesi, eleştiri konusu olmuştur. Bundan hareketle hadislerin Hz. Peygamber'e ait olmadığını ve sonraki dönemlerin ürünü olduğunu iddia eden müsteşrikler olmuştur.⁸ Bu çalışma özellikle hicri ikinci asra kadar olan süreçte hadislerin nasıl bir seyir takip ettiğinin genel bir çerçevesi tespit edilmeye çalışılacak ve özellikle hadislerin sözlü kültür içerisinde şifahi olarak aktarımı, bazı sahabilerin Hz. Peygamber döneminde hadis yazmış olması ve nebevî birçok sünnetin uygulamalı olarak gelenek içerisinde nakledilmiş olması başlıkları üzerinde durulacaktır.

2. Nübüvvetin İlk Yıllarında Yazının Durumu

Hz. Peygamber'in nübüvvetle görevlendirildiği dönemde başta Mekke ve Medine'de olmak üzere okuma yazma bilenlerin oranı son derece azdı. Bununla beraber söz konusu dönemde yazının kullanıldığına dair haberler de bulunmaktadır. Varaka b. Nevfel'in cahiliye döneminde İncil'i Arapça yazmış olması ve panayırlarda okunup beğenilen şiirlerin Kâbe'nin duvarına asıldığı haberleri, cahiliye döneminde yazının var olduğuna işaret etmektedir.⁹ Ayrıca, Mekke'nin ticaret merkezi olması ve buraya birçok yerden insanların uğramaları, ticaret yapmaları, akit ve sözleşmeler gerçekleştirmeleri gibi nedenler de yazının kullanıldığına işaret etmektedir.¹⁰ Belâzurî (öl. 279/892) söz konusu dönemde Mekke'de okuma-yazma bilen kadın ve erkeklerin toplam sayısının yirmi dört olduğunu belirtmiştir.¹¹ Ancak, İslam'ın gelişyle Arap yazısı önemli bir aşama kat etmiş ve yazı yeni bir safhaya girmiştir. Hatta hicretini takip eden yarım asır içerisinde Arap yazısı ve okuma yazma oranı İslam sayesinde büyük bir gelişme sağlamıştır.¹² Nübüvvetin ilk yılları, Arap hattının henüz iptidai dönemini yaşadığı bir dönemdir. Zaten Kur'an'ın üzerinde ilk yazıldığı yassı taş, deri, bez, tahta parçaları ve yaprak gibi malzemelere bakıldığında yazının hangi aşamada

¹ Konu hakkında geniş bilgi için bk. (Dârimî, 1407/1986, "Mukaddime", 142; Râmhurmezî, 1404/1983, 379-382; Bağdâdî, ts., 29-32; Azamî, 1993, 24; Koçyiğit, 2009, 26-67; Yücel, 2013, 23-31; Bağcı, 2018, 61-64; Efendioğlu, 2011, 40/267-269; Cerrahoğlu, 1961, 42-45; Ağırman, 2001, 155-167; Yücel, 2014, 207)

² (Buhârî, 1987, "İlim", 27; Ebû Dâvud, ts., "Tib", 1; Heyet, 2013, 1/61)

³ (Ebu Zehv, 1378/1958, 49; Heyet, 2013, 1/62; Yücel, 2014, 207)

⁴ (Walter, 2018, 75)

⁵ Bk. (Azamî, 1993, 19)

⁶ (Bağdâdî, ts., 106; Azamî, 1993, 19; Efendioğlu, 2011, 40/267)

⁷ İmam Malik'e çağdaş olan İbâdiyye mezhebinin önemli hadis âlimlerinden Rabî' b. Habîb'in günümüze kadar gelen eseri hakkında geniş bilgi için bk. (Özdemir, 2020, 99 ve dv.)

⁸ (Azamî, 1993, 19-20; Ağırman, 2001, 155; Tekin, 2015, 42-60; Juynboll, 2002, 27 ve dv)

⁹ (Azamî, 1993, 3-5; Çetin, 1991, 3/276; Hamidullah, 1955, 1-2; Palabıyık, 2007, 36-44)

¹⁰ (Çetin, 1991, 3/276)

¹¹ (Belâzurî, 1988, 453)

¹² Bk. (Azamî, 1993, 5-8; Çetin, 1991, 3/276)

olduğunu tespit etmek mümkündür.¹³ Arap harflerini birbirinden ayıran noktaların ve kelimeyi okumak için hareketlerin olmayışı, birçok ihtilafa neden oluyordu. Hz. Osman zamanında ihtiyaç gereği çoğaltılan Mushaflardaki yazıda dahi nokta ve hareketler yoktu. Yine sure, ayet ve cüzleri birbirinden ayıran işaretler de kullanılmamıştı. Kısacası bugün okunan şekliyle Kur'an hattına harfleri birbirinden ayıran nokta ve hareketlerin konulması, yaklaşık olarak hicri birinci asrın sonuna tekabül etmektedir.¹⁴

Nübüvvetin ilk yılları için şu tespiti yapmak mümkündür. Kur'an'ın nazil olduğu dönemde Arap hattı henüz iptidai dönemini yaşamaktadır. İslam dininin gelişiyle ve Hz. Peygamber'in katkılarıyla toplumda okuma yazma hızla yayılmış olmasına rağmen yazıdaki noktalama ve harekelemenin yapılması hicri birinci asrın sonunu bulmuştur. Dolayısıyla söz konusu dönemde Arabistan'da hâkim olan sözlü kültürdür. Sözlü kültürün en belirgin özelliği ise toplumdaki ilmi birikimin hafıza ve ezber vasıtasıyla nakledilmesidir. Yazılı kültürlerde yazıya ne kadar güveniliyorsa sözlü kültürlerde de hafızaya aynı derecede itimat edilmektedir.

3. Sözlü Gelenek ve Hadislerin Hifzedilmesi

Sözlü kültürde bilgilerin kuşaktan kuşağa aktarılmasında en önemli araç insanların hafızasıdır. Bu tür toplumlar yazılı metinlerden yoksun olduklarından bilginin korunması ve aktarılması için hafızaya önemli bir görev düşmektedir.¹⁵ Hafıza bir anlamda kayıt ve bilgileri depolama yeri haline gelmektedir. Günümüzde nasıl ki yazı daha çok güven vericiyse sözlü geleneklerde hafıza için aynı durum söz konusudur.¹⁶ Hayatları büyük ölçüde sözlü gelenek içerisinde gelişen Arap toplumu her ne kadar ümmi olsalar da çeşitli toplumsal olaylarını, önemli günlerini ve yaptıkları savaşları en ince detaylarına kadar ezberleyip birbirlerine aktarabiliyorlardı.¹⁷ Bir bedevinin "Kalbindeki bir harf tomarındaki (sahifeden) on harften daha iyidir"¹⁸ demesi, hafızaya gösterilen önemi yansıtmaya bakamından önemlidir. Aynı şekilde "İlim sadırlarda (ezberde) olandır, satırlarda olan değil" (العلم في الصدور لا بالسطور) darb-ı meseli de Araplarda şifahi kültürün boyutlarını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. İbn Kuteybe (öl. 276/889), Arap toplumunda ilmî anlayışının dinleme ve ezbere dayandığını şu sözlerle açıklamıştır: "İlmin ilk basamağı susmak, ikincisi dinlemek, üçüncüsü ezberlemek, dördüncüsü anlamak (akletmek), beşincisi ise yaymaktır."¹⁹ Kıraat âlimlerinden İbnü'l-Cezerî (öl. 833/1429) hıfz-ezber yeteneğinin İslam ümmetine verilmiş en önemli nimetlerden biri olduğunu ve Kur'an'ın korunmasında da bu yeteneğinin çok önemli rol aldığını şu şekilde belirtmiştir: "Daha sonra Kur'an'ın naklinde Mushafların ve kitapların korumasına değil, kalplerin ve zihinlerin korumasına (ezberlemeye) güvenilmiştir. Bu durum yüce Allah'ın bu ümmete nasip ettiği en değerli özelliktir."²⁰

Buna bağlı olarak hadis tarihine baktığımızda Hz. Peygamber dönemi, sahabe ve daha sonra tâbiünün yaşamış olduğu özellikle hicri birinci asırda hadislerin daha çok şifâhî olarak nakledildiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.²¹ Elbette bu, hadislerin o dönemde hiç yazılmadığı anlamına gelmemektedir. Çünkü Hz. Peygamber daha hayatta iken hadis yazan birçok sahabe vardı. Ancak bu dönemde yazılmış hadis nüshaları, yazılı rivayet amacını taşımaktan ziyade hafızaya yardımcı olmak ya da hadisleri daha rahat ezberlemek içindir. Abdullah b. Amr b. As bu durumu şöyle ifade etmiştir: "Ben Resulullah'tan işittiğim her şeyi ezberlemek amacıyla yazıyordum..."²² Sahabeden Ebû Saîd el-Hudrî'ye; biz ezberleyemiyoruz keşke bizler için yazsaydınız denildiğinde şöyle cevap vermiştir: "Sizin için (hadis) yazmam ve biz Mushaflar oluşturmayız. Peygamber bizlere hadisi söylerdi biz de ondan ezberledik. Biz Peygamber'den nasıl ezberlediysek siz de bizden o şekilde ezberleyiniz."²³ Başka bir rivayette Ebû Saîd el-Hudrî'ye; sen bizlere bir hadis naklediyorsun biz ise o hadise ziyade veya eksiltme yapmaktan korkuyoruz, keşke bizim için yazsaydınız sorusu karşısında şu cevabı vermiştir: "Hayır ben size yazmayacağım ve onu (hadisi) Kur'an gibi (okunan bir kitap) yapmayacağım. Fakat biz nasıl ezberlediysek siz de öylece ezberleyiniz."²⁴ Rivayete

¹³ (Zerkeşi, 1957, 238; Gezer, 2007, 100-122; Akbaş, 2005, 15 ve dv)

¹⁴ (Birışık, 2002, 26/385-386); (Çetin, 1991, 3/279-281)

¹⁵ (Walter, 2018, 75)

¹⁶ (Walter, 2018, 116)

¹⁷ (Alûsî, ts., 1/38)

¹⁸ (Câhız, 1423/2002, 1/216) حرف في قلبك خير من عشرة في طومارك

¹⁹ (İbn Kuteybe, 1418/1997, 2/137)

²⁰ (Cezerî, ts., 1/6; Sözlü kültür ve dinî bilgilerin nakli hususu için ayrıca şu çalışmalara bk. Tunç, 2020, 40-56; Agitoğlu, 2019, 1066-1078; Rençber, 2019, 1095-1103; Uzundağ, 2019, 1037-1046; Gündüz, 2019, 535-552)

²¹ (Ebu Zehv, 1378/1958, 49; Acâc, 1980, 29-185; Yücel, 2014, 207-208)

²² (Dârimî, 1407/1986, "Mukaddime", 43)

²³ (Bağdâdî, ts., 36)

²⁴ (Bağdâdî, ts., 38)

göre Abdullah b. Mes'ûd, hadis yazmayı sevmezdi ve kendisinin huzurunda hadis yazanların notlarını imha etmelerini istemişti.²⁵ Ebû Mûsâ el-Eş'arî de hakeza kendisinden hadis yazanlara karşı çıkmış ve "biz nasıl ezberlediysek siz de o şekilde bizden ezberleyiniz" demiştir.²⁶ Hz. Peygamber'den en fazla hadis rivayet eden Ebû Hüreyre, kendisinden hadis yazmak isteyenlere izin vermemiştir. Hatta kendisinden nakledilen hadisleri gizli olarak yazanlara kızmış, yazılanların silinmesini istemiş ve konu hakkında şunu demiştir: "Biz (hadisi) nasıl rivayet ettiysek siz de öylece rivayet ediniz."²⁷ Başka bir rivayette ise "biz (ilmi) gizlemeyiz ve (ilmi) yazmayız" demiştir.²⁸ İbn Abbâs kendisine sorulan sorulara genellikle sözlü olarak cevap vermiş ve "biz Kur'an ve mektuplar dışında başka bir şey yazmayız" demiştir.²⁹ Bir adam kendisi için hadis yazmasını ondan isteyince "biz ilmi (hadisi) yazmayız"³⁰ şeklinde cevap vermiştir. Başka bir rivayette ise "kitaplar sizden öncekileri saptırdı"³¹ diyerek Kur'an dışında diğer yazılı kaynaklara karşı dikkatli davranılmasını istemiştir. Rivayetlere göre Hz. Ömer, hadislerin ve sünnetin yazılarak kayıt altına alınması için sahabeyle istişare etmiş ve daha sonra kendisi bu iş için ayrıca bir ay boyunca istihare etmiştir. İstiharenin ardında ise şu karara varmıştır: "Sizden önceki milletleri hatırladım, Allah'ın kitabının yanında bazı kitaplar yazdılar ve yazdıkları kitapları tutup Allah'ın kitabını terk ettiler. Yemin olsun ki ben Allah'ın kitabına herhangi bir şeyi asla karıştırmam."³² Bunun üzerine Hz. Ömer hadisleri bir araya getirip yazmaktan vazgeçmiş ve hatta rivayetlere göre başka şehirlere mektup gönderip ellerinde yazılı hadis metinleri olanların onları yakmalarını istemiştir.³³

Bu rivayetler sahabe arasında hadisin daha çok şifahi olarak yayıldığını açıkça göstermektedir. Bununla beraber nakledilen rivayetlerden onların hadislerin yazılmasına mutlak olarak karşı olmadıklarını öncelikle Kur'an'ı korumak istedikleri ve Kur'an'a herhangi bir beşer sözünün karışmasından endişe ettiklerini göstermektedir. Özellikle Hz. Ömer'in daha önce diğer dinlere mensup olanların kendi dinlerini tahrif ettiklerini ve gönderilen vahye beşer sözü kattıklarını vurgulaması da söz konusu endişeyi göstermektedir. Zira Müslümanlar, kendi kutsal kitaplarını tahrif eden Yahudi ve Hristiyanlarla iç içe yaşamaktaydılar dolayısıyla onların düştükleri konuma düşmemek için öncelikli olarak Allah'ın kitabını ezberlemek ve yazmak suretiyle muhafaza etmek istemişlerdir. Durum böyle olunca hadislerin yazılması ikinci planda kalmıştır denilebilir.

Sahabe sözlü kültür geleneği icabı başta Hz. Peygamber ya da birbirlerinden öğrendikleri hadisleri unutmamak amacıyla müzakere ediyorlardı.³⁴ Sahabenin hadisi unutmamak için nasıl müzakere ettiğini İbn Abbâs şu şekilde ifade etmiştir: "Bu hadisi müzakere ediniz ki unutmayasınız. Çünkü hadis, Kur'an gibi cemedilip korunmuş değildir. Eğer sizler bu hadisi müzakere etmezseniz unutursunuz. Biriniz ben dün müzakere ettim demesin. Bilakis dün olduğu gibi bugün ve yarın her daim müzakere ediniz."³⁵ Abdullah b. Ömer ise hadisi unutmamak için bol tekrar yapılması gerektiğini "Biriniz bir hadisi rivayet etmek istediğinde onu üç defa tekrar etsin"³⁶ şeklinde belirtmiştir.

Bununla birlikte sözlü gelenekte her şeyi sahih formuyla yani kelimesi kelimesine ezberlemek pek mümkün değildir. Önemli olan nakledilen lafızlardan ziyade haberin muhtevasını korumaktır. Hadislerin ekseriyetinin mana rivayetiyle aktarılmış olması bahsettiğimiz özelliği teyit etmektedir.³⁷ Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilen şu haber konuya açıklık getirmektedir: "Hz. Peygamber'den hadis dinlemek için yaklaşık on kişi etrafında oturur ve dinlerdik. Dinlediklerimizi içimizden ancak iki kişi aynen tekrar ederdi fakat hepimiz tekrarladığımız zaman manalarda hiçbir fark olmazdı."³⁸ Sahabe çoğu zaman Hz. Peygamber'in sözlerini yanlış nakletmekten çekindiği için tedbirli davranmış ve yazmaktan çekinmişlerdir. Zira Hz. Peygamber'den işittikleri hadisi aynı lafızlarla nakletmek zordur. Dolayısıyla unuttukları lafızların yerine eş anlamlı ifadeler kullanmakta tereddüt yaşamışlardır. Acaba hadisi mana olarak rivayet etmek, Hz.

²⁵ (Bağdâdi, ts., 39)

²⁶ (Bağdâdi, ts., 39)

²⁷ (Bağdâdi, ts., 41)

²⁸ (Bağdâdi, ts., 42)

²⁹ (Bağdâdi, ts., 42)

³⁰ (Bağdâdi, ts., 42)

³¹ (Bağdâdi, ts., 43)

³² (Bağdâdi, ts., 49)

³³ (Bağdâdi, ts., 52)

³⁴ (Dârimî, 1407/1986, "Mukaddime", 51) Sahabenin Hz. Peygamber'in sözlerini sadece edebi veya veciz bir ifade gibi sıradan bir biçimde değil de içselleştirerek onu hayatlarına tatbik edip ezberleyerek korumaya çalıştığına dair ayrıntılı bilgi için bk. (Eraslan, 2020b, 1017-1037; 2020a, 192)

³⁵ (Dârimî, 1407/1986, "Mukaddime", 51)

³⁶ (Dârimî, 1407/1986, "Mukaddime", 51)

³⁷ Hadislerde mana rivayeti için bk. (Bağdâdi, ts., 189-211)

³⁸ (Bağdâdi, ts., 204)

Peygamber'in sözlerine eklemeye ya da onun sözlerini eksik nakletmeye neden olunur mu? Amr b. Şuayb (öl. 118/736) dedesinden şunu nakletmiştir. "Hz. Peygamber her kim benim söylemediğimi rivayet ederse (bana yalan isnad ederse) cehennemdeki yerine hazırlansın" deyince bu söz üzerine günlerce sustuğumuz ve bir şey nakletmediğimiz olurdu. Hatta bir defasında onun huzurunda hepimiz susmuş ve onu pür dikkat dinliyorduk. Adeta başımızda uçacak bir kuş varmışçasına sesiz durarak dikkatlice Hz. Peygamberi dinliyorduk. Bizlere size ne oluyor ve neden konuşmuyorsunuz deyince biz de söz konusu hadisi hatırlattık. Bunun üzerine "hadisleri benden nakledin bunda bir beis yoktur" dedi. Ben dedim ki biz bazı şeyleri işitiyoruz ancak onun yerine hangi kelimeyi koyacağımıza emin olamıyoruz yine de yazalım mı? Hz. Peygamber evet benden yazınız dedi."³⁹ Sahabeden Ebü'd-Derdâ ve Enes b. Mâlik Hz. Peygamber'den hadisi rivayet ettikten sonra hadisin tam lafızıyla nakledilmediği ihtimaline işarette bulunarak "ev kemâ kal"⁴⁰ (ya da Peygamber'in dediği gibi) derlerdi. Tâbiünden İbn Sîrîn (öl. 110/729) bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: "Ben hadisi on kişiden dinlerim, mana aynı ancak lafızlar muhtelifir."⁴¹

Sahabeyi görmüş olan tâbiîn neslinin de hadislerin yazımı konusunda onlara benzer bir tavır takındıklarını görmekteyiz. Her ne kadar tâbiîn döneminde hadislerin yazılması hususunda şifahi kültürden yazılı kültüre geçişin hızlandığını söylesek de sahabe gibi hadislerin yazılmasına karşı çıkan ve hadisleri ezberlemeyi tercih eden birçok tâbiîni tespit etmek mümkündür. Dahhâk (öl. 105/723), "hadisleri Mushaf'lar gibi dosyalayıp defterler halinde yazmayın" demiştir.⁴² Nakledilen rivayetlere göre tâbiünden Katâde (öl. 117/735), Evzâî (öl. 157/774), İbn Sîrîn (öl. 110/729), Mansûr (öl. 132/750), Sa'îd b. Abdülaziz (öl. 167/783), Muğîre (öl. 91/710) ve A'meş (öl. 148/765) hadis yazmayı kerih görmüşlerdir.⁴³ Yine tâbiünden İbn Avn (öl. 151/768), Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer başta olmak üzere sahabenin ekseriyetinin hadisleri yazmadığını dolayısıyla kendisinin de yazmayacağını ifade etmiştir.⁴⁴ Özellikle tâbiînün yaşça büyük olanları sahabe gibi hadisleri korumak ve onu nakletmek için ezberle ve ezberlediklerini müzakere etmeye önem vermişlerdir. Şa'bi (öl. 104/722) bu durumu şöyle ifade etmiştir: "Ben, beyaz (kâğıt) üzerine siyah (mürekkep) hiç yazmadım. Hiç kimseden de bir hadisi rivayet edip aynı hadisi o kişiden tekrar dinlemeyi arzu etmedim."⁴⁵ İbn Mesud'un önemli talebelerinden Alkame (öl. 62/682) ve diğer bir tâbiîn Abdurrahman b. Ebî Leylâ (öl. 83/702) konu bağlamında şunları ifade etmişlerdir: "Müzakere ediniz, zira hadisi ihya etmenin yolu onu müzakere etmektir."⁴⁶ Bu söz üzerine tâbiünden Abdullah b. Şeddâd (öl. 82/701), İbn Ebî Leylâ'ya; "Allah senden razı olsun sen göğsümde (hafızamda) ölmüş olan (unuttuğum) nice hadisleri ihya ettin"⁴⁷ demiştir. İbn Şihâb ez-Zührî (öl. 124/742), "İlmin afatının müzakereyi terk etmek ve unutmak olduğunu"⁴⁸ belirterek bu konuya dikkat çekmiştir.⁴⁹

Sahabe ve tâbiünden yukarıdaki rivayetlere benzer birçok haber nakletmek mümkündür. Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla sahabe hadisleri öncelikli olarak ezberlemiştir. Hadislerin muhafaza edildiği ilk kaynak sahabenin hafızasıdır. Sahabe, söz konusu dönemdeki sözlü kültür geleneği icabı, yazma eylemine pek sıcak bakmamış ve özellikle hadisler Kur'an'a karışır endişesiyle onları yazmaktan çekinmişlerdir. Her ne kadar bazı sahabîler kendileri için özel olarak hadis yazmış olsalar da söz konusu dönemde yazmak, ilmi muhafaza etmek için asıl yol ve yöntem değildir. İlmi muhafaza etmenin ilk ve en önemli yolu onu ezberlemektir. Yani ilimler henüz sadırlardan satırlara geçmiş değildir. Tâbiünden birçok kişi de hadisleri yazmayı hoş görmemiş, bunun yerine hadisleri ezberlemeyi tercih etmişlerdir. Kısacası sahabeyi görme imkânı bulmuş olan tâbiîn nesli de sahabeden öğrendikleri usul ve yöntemleri uygulayarak öncelikli olarak hadisleri ezberlemiştir.

4. Bazı Sahabîlerin Hadisleri Yazmaları

Hicri birinci asırda hadis rivayetinin ana karakterinin şifâhî olduğunu, hadisi nakletme ve onu korumanın en önemli usulün, insanların hafızaları olduğunu belirttik. Elbette bu, söz konusu dönemde hadisin hiç yazılmadığı anlamına gelmemektedir. Zira Kur'an'ı yazan nesil, kısmen de olsa Hz.

³⁹ (Bağdâdî, ts., 78)

⁴⁰ (Bağdâdî, ts., 205-206)

⁴¹ (Bağdâdî, ts., 206)

⁴² (Bağdâdî, ts., 47)

⁴³ Bu hususta geniş bilgi için bk. (Dârimî, 1407/1986, "Mukaddime", 42)

⁴⁴ (Bağdâdî, ts., 48)

⁴⁵ (Râmihurmîzî, 1404/1983, 380)

⁴⁶ (Dârimî, 1407/1986, "Mukaddime", 51)

⁴⁷ (Dârimî, 1407/1986, "Mukaddime", 51)

⁴⁸ (Dârimî, 1407/1986, "Mukaddime", 51)

⁴⁹ Konu hakkında daha fazla bilgi için bk. (Bağdâdî, ts., 44-53)

Peygamber'in hadislerini de yazmışlardır.⁵⁰ Ancak kitabetin, söz konusu dönemde bilgiyi nakletmek için asıl araç olmadığını, hafızaya yardımcı olmak için kullanılan bir kaynak olduğunu söylemek gerekir. Arap toplumunda okuma ve yazmanın az olması, Arap yazısının yeni gelişmekte olması, yazısının kendine has problemleri, üzerinde yazı yazılacak malzemenin yetersizliği ve öncelikli olarak Kur'an'ın korunmak istenmesi gibi nedenler doğal olarak bilgiyi depolamak ve nakletmek için hafızayı ana taşıyıcı yapmıştır. Az da olsa hicri ilk asırda hadislerin yazıldığını ve yazılan belgelerin bizlere ulaştığını belirtmek gerekir. Âlimlere göre Hz. Peygamber'in ilk dönemde sahabenin Kur'an dışında kendi sözlerini yazmasını yasaklaması, Kur'an ile hadislerin aynı sayfada yazılması ve bunların birbirlerine karışması endişesinden kaynaklanmıştır. Söz konusu endişe kalkınca yasak da doğal olarak ortadan kalmıştır.⁵¹

Hz. Peygamber döneminde bazı sahabelere yazma izninin verildiği rivayetlerde yer almıştır. Ebû Hüreyre şunları söylemiştir: "Benim kadar Hz. Peygamber'in hadislerini ezberleyen sahabeden hiç kimse yoktur. Ancak Abdullah b. Amr hariç çünkü o yazar, ben ise yazmazdım."⁵² Bir rivayette de ben hadisleri ezberledim o ise hem ezberler hem de yazardı demiştir.⁵³ Abdullah b. Amr'ın kendisi durumu şu şekilde ifade etmiştir. Ben, Hz. Peygamber'den işittiğim her şeyi yazardım. Ancak Kureyşliler Hz. Peygamber'in bir beşer olduğunu, kırgınlık ve rıza anında da konuştuğunu, dolayısıyla bana her şeyi yazmamın doğru olmayacağını söylediler. Ben de durumu Hz. Peygamber'e ilettim ve bana dedi ki: "(Hz. Peygamber) ağzını işaret ederek yaz dedi. Allah'a yemin olsun ki bu ağızdan sadece hak söz çıkar."⁵⁴ Başka bir rivayete göre Abdullah b. Amr Allah'ın resulüne demiş ki "Ya Resulellah ben ilmi (hadisleri) yazayım mı? Hz. Peygamber de evet demiştir."⁵⁵ Abdullah b. Amr'ın Hz. Peygamber'den izin alarak yazdığı hadis sayfasına doğru ve sağlam anlamında "es-sahifetu's-sâdika" denilmiş ve bu eser, günümüze kadar gelebilmiştir.⁵⁶

Bir gün Emevi halifesi Mervân b. el-Hakem (öl. 65/685) hutbede Mekke ve çevresinin harem oluşundan söz edince sahabeden Râfî' b. Hadîc (öl. 73/692) ona karşı çıkmış ve Hz. Peygamber'in Medine'yi de harem bölgesi olarak belirttiğini, söz konusu hadisin yanlarında bir cilt deri üzerine yazılı olduğunu ve arzu ederse bu bilgiyi kendisine okuyabileceğini belirtmiştir. Râfî', Hz. Peygamber'in kendisine hadis yazma konusunda izin verdiği sahabilerden biridir.⁵⁷ Hz. Peygamber hafızasından şikâyetçi olan bir sahabîye hadis yazma hususunda "sağ elinden yardım iste (yaz)"⁵⁸ demiştir. Ayrıca okunan bir hutbenin Ebû Şâh isimindeki sahabî için yazılmasını da bizzat Hz. Peygamber emretmiştir.⁵⁹ Sahabeden Enes b. Mâlik, Ebû Hüreyre, Semüre b. Cündeb, Sa'd b. Ubâde ve İbn Abbâs'tan yazılı hadislerin nakledildiği rivayet edilmektedir.⁶⁰ Enes b. Mâlik Hz. Ebubekir'in kendisine Hz. Peygamber'den işittiği zekatla ilgili bazı hadislerin yazıldığı bir belge verdiğini söylemiştir.⁶¹ Yine Enes b. Mâlik'in kendi etrafında toplanan insanlara "bu benim Hz. Peygamber'den işittiğim, yazdığım ve kendisine okuduğum hadislerdir" dediği bilgisi nakledilmiştir.⁶² Hz. Ömer sahabeye "ilmi (hadisi) yazınız" demiştir.⁶³ Hz. Ali'nin yanında zekatla ilgili hadislerin yazılı olduğu bir sahife olduğu ve sahabeden bazılarının hadisleri yazmak için beyaz bir sayfa ile Hz. Ali'ye geldikleri nakledilmiştir.⁶⁴ Hz. Hasan kendi çocukları ve yeğenlerine şöyle demiştir: "Sizler bugünün küçüğü yarının da büyüğü olacaksınız. İlim öğrenin (ezberleyin) şayet öğrenemiyorsanız onu yazınız ve eve bırakınız."⁶⁵ Sahabeden İbn Abbâs'ın Ebû Râfî'in yanına gelerek ondan hadis öğrendiği ve hadisleri yanında taşıdığı levhalara yazdığı nakledilmiştir.⁶⁶ Hz. Peygamber'in başkasıyla yazışmalarını, bazı sahabiler için yazılan amanname ve Medine'de yazılan şehir yasasını da hadis kaynaklarından saymak mümkündür.⁶⁷

⁵⁰ Muhaddislerin veya genel olarak Müslümanların Kur'an'ı olduğu gibi hadislerin de büyük bir kısmını ezberlemeye çaba sarf ettikleri bilinen bir gerçektir. Ancak bu durum, onların yazmaktan tamamen vazgeçtikleri veya hiçbir yazılı malzemeye gerek duyulmadığı tarzında anlaşılmalıdır. Zira Kur'an'ın yazıldığı gösteren çok sayıda el yazma mevcuttur. Ancak diğer taraftan da çok sayıda insan tarafından ezberleniyordu. Bk. (Birşık, 2002, 26/383-388; Sezgin, 2000, 38; Agitoğlu, 2018, 298-312)

⁵¹ (Bağdâdî, ts., 91; Azamî, 1993, 23-24; Hamidullah, 1955, 4)

⁵² (Buhârî, 1987, "İlim", 39; Dârimî, 1407/1986, "Mukaddime", 43; Tahâvî, 1994, 4/320)

⁵³ (Bağdâdî, ts., 82)

⁵⁴ (İbn Ebî Şeybe, 1407/1986, 9/49; İbn Hanbel, 1999, 11/58; Dârimî, 1407/1986, "Mukaddime", 43; Ebû Dâvud, ts., "İlim", 3)

⁵⁵ (Bağdâdî, ts., 68-69)

⁵⁶ (Râmhurmezî, 1404/1983, 366; Bağdâdî, ts., 84; Hamidullah, 1955, 4; Aydın, 2008, 35/522-523)

⁵⁷ (Bağdâdî, ts., 71-72)

⁵⁸ (Dârimî, 1407/1986, "Mukaddime", 43)

⁵⁹ (Buhârî, 1987, "Lukata", 7; Ebû Dâvud, ts., "Menasik", 89; Tirmizî, ts., "İlim", 12; Râmhurmezî, 1404/1983, 363)

⁶⁰ (Râmhurmezî, 1404/1983, 367; Hamidullah, 1955, 4-5) Mustafa el-Azamî, sahabe ve tabiinden hadis yazan birçok kişinin listesini vermiştir. Geniş bilgi için bk. (Azamî, 1993, 34-70)

⁶¹ (Bağdâdî, ts., 87)

⁶² (Bağdâdî, ts., 95)

⁶³ (Bağdâdî, ts., 88)

⁶⁴ (Bağdâdî, ts., 88-90)

⁶⁵ (Bağdâdî, ts., 90)

⁶⁶ (Bağdâdî, ts., 91-92)

⁶⁷ (Hamidullah, 1955, 3-5)

Sahabeden sonra tâbiîn döneminde sözlü kültürden yazılı kültüre geçiş doğal olarak hızlandığı için hadislerin yazımı da aynı oranda artmıştır. Artık hadislerin yazıyla tespit edilmesi iyice tebellür etmeye başlanmış ve hadislerin nakli için hafızayla beraber kitabetin rolü daha da artmıştır. Muhammed b. Akil diyor ki ben ve Ebû Ca'fer, Câbir b. Abdillâh'ın yanına giderdik ve elimizde üzerine hadis yazdığımız levhalar vardı.⁶⁸ Saîd b. Cübeyr (öl. 94/713), kendisi İbn Ömer ve İbn Abbâs'ın yanındayken hadis yazdığını, üzerine yazdığı sayfa dolunca o vakit ayakkabısının üzerine yazdığını, bazı rivayetlerde ellerine yazdığını, bazen de sahabeden işittiği hadisleri binek üzerinde yazdığını ve inince notlarını temize geçirdiğini belirtmiştir.⁶⁹ Abdülmelik (öl. 145/762) diyor ki ben Atâ (öl. 126/744)'nın yanındayken bir adam ona hadis rivayet edince Atâ oğluna hadisi yazmasını söyledi.⁷⁰ Mu'aviye b. Kurre hadisin yazılması hakkında şunu demiştir: "İlmi yazmayan kişinin ilmüne itibar edilmez."⁷¹ Şa'bi (öl. 104/722) şöyle demiştir: "Benden bir şey işittiğiniz zaman bir duvarın üzerine dahi olursa yazınız."⁷² Hasan Basrî (öl. 110/728) yazmanın ehemmiyeti bağlamında "yazmak kadar hadisi daha iyi kayıt altına alan başka bir şey yoktur"⁷³ demiştir. Tâbiîn döneminde de birçok kişinin hadis yazdığı hususuyla alakalı daha başka rivayetler tespit etmek mümkündür.⁷⁴

Bu bilgiler, bizlere Hz. Peygamber'in birçok bölgeye mektuplar gönderdiğini, sözleşme ve amannameler yazdığını, az da olsa sahabe ve tâbiînden bazı kişilerin hadis yazdıklarını, ancak söz konusu dönemde yazılan sahifelerin genellikle ezber yardımcı olmak amacıyla kayıt altına alındığını göstermektedir. Dolayısıyla özellikle hicri birinci asırda hadis nakli için yazı yazmak tamamen hafıza yardımcı olmak içindir. Hadisin naklinde asıl taşıyıcı, kitabetten ziyade onu ezberlemektir. Dolayısıyla raviler hadisi ezberleyinceye kadar yazı ile kayıt altına alırlardı. Ancak söz konusu rivayetler ezberlenince artık yazılan metne ihtiyaç duyulmadığı için yazılanlar imha edilirdi. Yazılanların yok edilmesinin en önemli nedenlerinden birisi insanlar hafızasını ihmal edip tamamen yazıya güvenmek istememeleridir. Yazılı metinler olunca hafızalar artık ezberleme ihtiyacı duymayacak ve zihinler işlenmediği için körelecektir. Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778) "İlmin defterlerde yazılması ne kadar kötüdür" demiştir. Halbuki aynı Süfyân hafızaya yardımcı olmak için kendisi hadis yazmış ve yazdığı kitaptan da başkasına okumuştur. Ancak hıfzını tamamlayınca yazdıklarını yok etmiştir.⁷⁵ Tâbiînden Mesrûk (öl. 63/683), Alkame'ye demiş ki benim için "nezâiri yazınız" bunun üzerine kendisine yazmanın hoş olmadığı hatırlatılınca "ben bakıyorum ve daha sonra siliyorum" demiştir.⁷⁶ İkrîme demiş ki biz çoğu zaman İbn Şihâb ile beraber A'rec'in yanına gelirdik. Biz yazardık ancak İbn Şihâb yazmazdı. Bazen hadis çok uzun olurdu İbn Şihâb o zaman A'rec'in kağıtlarından bir tanesini alır ve üzerine yazardı. Ancak daha sonra hadisi ezberleyince yazdıklarını yok ederdi.⁷⁷

Söz konusu dönemde hafızanın zayıflamasından duyulan endişe ve yazıya yeterince güvenmemenin yanında ayrıca yazılan hadis metinlerinin ehil olmayanların eline geçmesinden de endişe edilmiştir. Evzâî demiş ki "bu ilim, kitaplarda yazılıp ehil olmayan kişilerin eline düşene kadar şerifti. İnsanlar birbirleriyle görüşür ve onu müzakere ederlerdi. Kitaplarda yazıldıktan sonra onun nuru da bitti."⁷⁸ Bununla beraber özellikle yaşlılık döneminde hafıza zayıflayınca bu sefer yazılı kaynakların ehemmiyeti anlaşılmaya başlandı. Urve b. Zübeyr (öl. 94/713) yaşlanıp hafızası zayıflayınca sildiklerinden dolayı pişmanlık duymuş ve bu durumu şöyle ifade etmiştir: "Ben hadisleri önce yazardım (ezberleyip ihtiyacım kalmayınca) sonra yazdıklarımı yok ederdim. Keşke malımı, mülkümü ve evlatlarımı feda etseydim de yazdıklarımı silmeseydim (yok etmeseydim)."⁷⁹

5. Hadis ve Sünnetin Uygulamalı olarak Nakledilmesi

Hicri ilk asırdan itibaren hadis ve sünnetin nakledilmesi sadece hıfz ve kitabet yöntemiyle olmamıştır. Hadis ve sünneti nakletme usullerinden bir tanesi de uygulama yöntemidir. Bu usulle kişi, bir şeyi bizzat müşahade etme, eylemleriyle işe katılma ve deneyerek yapıp etme imkânı bulmaktadır. Sahabe

⁶⁸ (Râmhurmizi, 1404/1983, 370)

⁶⁹ (Râmhurmizi, 1404/1983, 371; Bağdâdi, ts., 102)

⁷⁰ (Râmhurmizi, 1404/1983, 371)

⁷¹ (Râmhurmizi, 1404/1983, 372)

⁷² (Bağdâdi, ts., 99)

⁷³ (Bağdâdi, ts., 101)

⁷⁴ (Bağdâdi, ts., 99-114; Azamî, 1993, 34-70)

⁷⁵ (Bağdâdi, ts., 58)

⁷⁶ (Bağdâdi, ts., 58-59)

⁷⁷ (Bağdâdi, ts., 59)

⁷⁸ (Bağdâdi, ts., 64)

⁷⁹ (Bağdâdi, ts., 60)

Hız. Peygamber'in her davranışını ve eylemlerini müşahade etme imkânı bulduğu gibi ayrıca vahyin nazil oluşuna canlı bir şekilde tanıklık da etmiştir. Hatta sahabenin gözü önünde onlara dinlerini öğretmek amacıyla melek gelip Hız. Peygamber'e sorular sormuştur. Melek gidince Hız. Peygamber sahabeye soru soran kişiyi tanıyıp tanımadıklarını sormuş onlar da tanımadıklarını söyleyince "o, Cebrâil idi sizlere dininizi öğretmek için gelmişti"⁸⁰ demiştir. Burada sahabe, Hız. Peygamber'e vahiy getiren meleği insan suretinde görme imkânı bulmuştur. Dolayısıyla sahabenin dini bir meseleyi öğrenmesi ile daha sonraki nesillerin aynı konuyu öğrenmeleri arasında ciddi bir farkın olduğunu söylemek gerekir. Sahabenin birçok mesele hakkındaki bilgisi, müşahade ve bizzat yaşayarak öğrenmesine dayanmaktadır.⁸¹

Hız. Peygamber yirmi üç yıl boyunca nazil olan vahiy gereği toplumu her yönüyle adeta yeniden inşa etmiştir. İslam'ın hayatın her alanıyla alakalı prensiplerini öğretmek için toplumda deyim yerindeyse bir eğitim ve öğretim seferberliği başlatmış, bir taraftan nazil olan vahiyleri topluma aktarırken diğer taraftan söz konusu vahyin nasıl uygulanacağını bizzat kendi davranışlarıyla onlara göstermiştir. Medine'de mescidin yanında bir yatılı okul niteliğinde olan Suffe mektebini tesis etmiş ve burada sahabenin belli bir kesimi okuma yazma, vahiy katipliği, ibadet ve muamelat konularını ve dolayısıyla Hız. Peygamber'in hadis ve sünnetini öğrenmişlerdir. Hız. Peygamber'in gözetiminde yetişen sahabeden bazıları, İslam'a dair öğrendikleri teorik ve pratik bilgileri yeni Müslüman olmuş bölgelere öğretmek için muallim olarak gönderilmişlerdir. Hız. Peygamber'in her halini adeta bir gölge gibi takip eden Ebû Hüreyre gibi fazla hadis rivayet eden sahabiler de Suffe'de ilim tahsil etmişlerdir. Hız. Peygamber, Suffe'de eğitim gören sahabilerin sadece talim ve terbiye işleriyle değil aynı zamanda onların maddi olarak iâşe ve ibatelerini de temin etmiştir.⁸² Kısacası Hız. Peygamber, bir babanın evladıyla ilgilendiği gibi sahabeyi her yönüyle yetiştirmiştir. Bu durum Ebû Hüreyre tarafından nakledilen bir hadiste şöyle belirtilmiştir: "(Peygamber) ben sizleri bir baba misali gibi yetiştiriyorum..."⁸³ Hız. Peygamber'in İslam'ın yüksek hakikatlerinden günlük hayatın en ince detaylarına kadar ashâbı eğitmesi, müşriklerin de dikkatlerinden kaçmamış ve alaycı bir tavırla "sizin nebiniz, tuvalete gitmek dahil sizlere her şeyi öğretiyor"⁸⁴ demişlerdir.

Hız. Peygamber ile sahabe arasındaki iletişim sadece mescitle sınırlı değildi onların içlerinden birisi olarak yaşaması sebebiyle aralarındaki bilgi akışı hayatın doğal seyri içinde evde, yolda, çarşıda, seferde, kısacası her ortamda devam etmiştir. Sahabe, Hız. Peygamber'in söylediklerini ve yaptıklarını kaçırmamak için etrafında kenetlenmişlerdi. Hız. Ömer, komşusu İbn Zeyd ile anlaşarak nöbetleşe olarak her gün birisi Hız. Peygamber'in meclisini takip etmiş ve akşam olunca mecliste konuşulan konuları birbirleriyle paylaşmışlardır.⁸⁵ Sahabe Hız. Peygamber'i kendileri için en yüksek örnek bilmiş ve bütün davranışlarında onu ölçü almışlardır. Dolayısıyla Hız. Peygamber'in sözlerini, hal, hareket ve tavırlarını, şekil ve şemâline varıncaya kadar yemesi, içmesi, oturup kalkması dahil her davranışını örnek almışlardır.⁸⁶

Hız. Peygamber'in dini konularda sahabeye sadece bilgi vermekle yetinmediğini ve bizzat o işi nasıl yapacaklarını uygulamalı olarak öğrettiğini örnek vererek anlaşılır hale getirelim. Mesela; Kur'an'da imkân olan kişilerin hac yapmaları ve buna bağlı olarak da hacla ilgili bazı rükünlerden söz edilmiştir.⁸⁷ Sadece bu bilgilere dayanarak bir kişinin hac yapabilmesi çok zordur. Hacda giyilecek ihramın özellikleri, tavafta nereden ve nasıl başlanacağı, safa ile merve arasında nasıl ibadet edileceği, arafata çıkma, cemerât ve şeytan taşlama gibi ibadetleri yapabilmek için bir rehberin varlığı zaruridir. İşte tam burada Hız. Peygamber'in sünneti uygulamalı olarak devreye girmiş ve sahabeye haccın nasıl yapılacağı öğretilmiştir. Hız. Peygamber "haccın nasıl yapılacağını benden öğreniniz"⁸⁸ demiş ve sahabeye birlikte hac yapmıştır. Nerede ihrama gireceklerini, tavafın nasıl yapılacağını, sefa, merve, arafat, müzdelife, cemerât, şeytan taşlama, hedy, kısacası hac ibadetinin tüm detaylarını onlarla beraber yaparak ibadeti öğretmiştir.⁸⁹ Bu ibadetin uygulaması, ilk nesilden günümüze kadar, bilenlerin bilmeyenlere öğretmesi şeklinde devam etmiştir. Farzı muhal hac ibadetinin yapılışıyla ilgi hiçbir hadis nakledilmiş olmasaydı dahi Müslümanlar yine de bu

⁸⁰ (Tirmizî, ts., "İman", 5; Ebû Dâvud, ts., "es-Sünne", 17; Nesâî, 2001, "İman ve Şerai", 5)

⁸¹ İslam'ın uygulamalı olarak bizlere bilfiil nakledildiği hususu için bk. (Görgün, 2003, 34-47)

⁸² (Buhârî, 1987, "Fedâilu'l-Kur'an", 8; Baktır, 2009, 37/469-470; Aksoy, 2010, 21-161)

⁸³ (Nesâî, 2001, "Taharet", 36)

⁸⁴ (Müslim, ts., "Taharet", 57; Ebû Dâvud, ts., "Taharet", 4)

⁸⁵ (Buhârî, 1987, "İlim", 27)

⁸⁶ Konu hakkında geniş bilgi için Hız. Peygamber'in şemâli hakkında yazılmış herhangi bir esere bakmak kafidir. (Tirmizî, 1993, 23-355)

⁸⁷ Bk. el-Bakara, 2/158, 196, 203; Al-i İmrân, 3/96; el-Hac, 22/27.

⁸⁸ (İbn Hanbel, 1999, 22/312; Müslim, ts., "Hac", 310; Ebû Dâvud, ts., "Menasik", 79; Nesâî, 2001, "Menasiku'l-hac", 220; İbn Huzeyme, 2003, 4/227; Beyhakî, 2011, 10/68)

⁸⁹ Geniş bilgi için hadis kitaplarında "kitâbu'l-hac" kısmına bakmak yeterlidir.

ibadeti yapabileceklerdi. Çünkü bu ibadet Hz. Peygamber'den itibaren bizlere uygulamalı olarak nakledilmiştir.

Kur'an'da mücmel olarak anlatılan konulardan birisi de namazdır. Genel olarak namaz ibadetinin farzıyetinden ve bazı rükünlerinden söz edilmiştir.⁹⁰ Ancak tüm vakitleriyle beraber namazın nasıl kılınacağı hususu, tamamen Hz. Peygamber'in rehberliğine bırakılmıştır. O da namazın nasıl kılınacağını sözle belirtmekle yetinmemiş, bizzat kendisi sahabenin önünde durarak ve zaman zaman safın dizilişi dahil bizzat kendisi onlara uygulamalı olarak öğretmiştir. Ayrıca sahabeden bu ibadetin bizzat kendisine bakılarak öğrenmelerini de istemiştir: "Ben, nasıl namaz (namazı) kılıyorsam siz de bana bakarak aynı şekilde kılınız."⁹¹ Hz. Peygamber, yetiştirdiği öğretmenleri Arabistan'ın farklı bölgelerine göndererek çevredeki Müslümanların itikat, ibadet ve İslamî hükümleri öğrenmesini sağlamıştır. Belli bir dönem ailelerinden ayrılarak kendisinin yanında yatılı kalıp dini öğrenen genç bir gruba şunları söylemiştir: "Şimdi ailelerinizin yanına dönünüz ve onların yanında kalınız. Öğrendiklerinizi onlarla paylaşınız ve onlara iyi davranınız. Ben nasıl namaz kıldıysam siz de öğle kılınız, namaz vakti gelince biriniz ezan okusun, sonra yaşça büyük olanınız imamlık yapsın."⁹²

Abdest, taharet ve gusül gibi ibadetler, bir Müslümanın günlük hayatında devamlı olarak yerine getirdiği vecibelerdir. Öncelikli olarak Hz. Peygamber'in en yakınındaki insanlar bu vecibelerin nasıl yerine getirildiğini bizzat ona bakarak öğrenmişlerdir. Sahabe hem birbirlerinden hem de bizzat Allah'ın resulünden uygulamalı olarak öğrenmişlerdir. Sahabeden İbn Şerik şöyle demiştir: "Ben, Osman ve Ali'yi abdest alırken uzuvlarını üç defa yıkadıklarını gördüm. Her ikisi de şöyle dediler: İşte Hz. Peygamber'in abdesti bu şekildedir."⁹³ Hz. Peygamber'in kendi evinde nasıl gusül aldığı, ne kadar miktar su kullandığı, nasıl bir kaptaki yıkandığı gibi detaylar dahil hapsi sahabe tarafından bilinen hususlardır. Teyemmüm hakkında ilgili ayet nazil olduğunda sahabe daha önce teyemmümün nasıl alınacağını uygulamalı olarak bilmedikleri için teyemmümü, abdest almaya benzetmiş ve tüm vücudunu toprağa bulayarak teyemmüm almaya çalışmıştır. Ancak haber Hz. Peygamber'e ulaşınca sahabiyi çağırmış ve teyemmümün nasıl alınacağını bizzat ona öğretmiştir. Sahabe Hz. Peygamber'in uygulamasını şu şekilde aktarmıştır: "Hz. Peygamber, iki elini toprağa vurdu, sonra onlara üfledi (ellerini silkeledi) ve elleriyle yüzünü ve kollarını mesh etti."⁹⁴

Yeme ve içme gibi usullerde de durum aynıdır. Zira Hz. Peygamber çoğu zaman sahabeye misafir olmuş, davet edilen merasimlere katılmış ve beraber aynı sofrada yemek yemişlerdir. Hangi hayvan etinin yenilip yenilmeyeceği, yemeğe besmeleyle başlanacağı, yemeğin sonunda Allah'a şükredilmesi gerektiği, yemeğin sağ elle yenileceği, kişinin önündeki tabaktan yemesi gerektiği gibi daha birçok hususu sahabe bizzat müşahede ederek Nebi'den öğrenmiştir. Hatta Hz. Peygamber'den yemeğin bereketlenmesi hususuyla ilgili nakledilen bazı mucizelere de tanıklık etmişlerdir. Az bir yemek veya suyun birçok sahabeye yetmesi hususu hakkında nakledilen olaylar, bizzat sahabe tarafından müşahade edilmiştir. Câbir b. Abdillah şöyle demiştir: "Hudeybiye günü insanlar susadılar ve Hz. Peygamber'in yanında su içip abdest aldığı küçük bir tulum vardı. İnsanlar su almak için Hz. Peygamber'in başına üşüşüler. Hz. Peygamber "sizlere ne oluyor deyince" dediler ki sizin elinizdeki sudan başka ne içilecek ne de abdest alınacak su vardır. Bunun üzerine Hz. Peygamber, elini su kapının içine soktu ve onun parmakları arasından su bir pınar gibi fişkırmaya başladı. Hepimiz hem sudan içtik hem de abdest aldık. Hadisi nakleden sahabeye o gün siz kaç kişiydiniz dendiğinde şöyle demiştir: Şayet biz o gün yüz bin kişi olsaydık yine de su bize yetecekti. Biz o gün yüz on beş kişiydik."⁹⁵

Günlük hayatta giyilecek kılık kıyafet ve kullanılacak süs veya aksesuar ile ilgili hususlar da bizzat müşahade edilen ve kimseye gizli kalmayan meselelerdir. Setr-i avretin sınırı, giyim ve kuşam hakkında kadın ile erkek arasındaki farklar, ipekli elbiselerin giyimi ve kişisel bakım gibi birçok husus bizzat günlük hayatta Hz. Peygamberle beraber oturup kalkan sahabe için müşahade edilecek hususlardır.⁹⁶ Bu durum Enes b. Mâlik'ten nakledilen şu rivayette gözükmektedir: "Bir gün Hz. Peygamber altından bir yüzük kullanmaya başladı. Sahabe de aynı şekilde altından yüzük kullanmaya başladı. Daha sonra Hz. Peygamber altın yüzük kullanmayı bıraktı. Sahabe de aynı şekilde altın yüzük kullanmayı bıraktı."⁹⁷

⁹⁰ Bk. el-Mâ'ûn, 107/4-7; el-Arâf, 7/29, 170; Kâf, 50/39; Tâhâ, 20/130.

⁹¹ (Buhârî, 1987, "Ezan", 18; İbn Hibbân, 1993, 4/541; Beyhakî, 1991, 3/287)

⁹² (Buhârî, 1987, "Ezan", 18; "Edeb", 27; İbn Hibbân, 1993, 4/541, 545/190)

⁹³ (Ebû Dâvud, ts., "Ebvâbu't-tahare", 46; Bezzâr, 1988, 3/134; İbn Mâce, 2009, "Ebvâbu't-tahare", 46)

⁹⁴ Konu hakkında hadis kitaplarının taharet bölümüne bakmak kafidir. (İbn Mâce, 2009, "Ebvâbu't-teyemmüm", 91)

⁹⁵ Konu hakkında geniş bilgi için hadis kitaplarının "Kitâbu'l-Etime ve'l-Eşribe" bölümlerine bakılabilir. (Buhârî, 1987, "el-Menakıb", 22; İbn Hibbân, 1993, 14/480; İbn Huzeyme, 2003, 1/65)

⁹⁶ Konu hakkında geniş bilgi için hadis kitaplarının "Kitâbu'l-libâs" bölümlerine bakılabilir.

⁹⁷ (İbn Hanbel, 1999, 9/268; Buhârî, 1987, "Libas", 45)

Anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber, bir babanın evladını yetiştirdiği gibi sahabe ile ilgilenmiş, dinin her türlü ilke ve prensiplerini onlara kendi davranışlarıyla uygulamalı olarak öğretmiştir. Sahabenin kendisinden öğrendiklerini gidip diğer Müslümanlarla aynı şekilde paylaşımlarını de istemiştir. Bugün toplum içinde bir Müslümanın günlük hayatında tatbik ettiği birçok dini vecibenin nasıl yerine getirileceğini sadece dini metinler veya kitaplardan öğrenmiş değildir. Uygulamalı olarak anne-baba, arkadaş çevresi, mahalle camii imamı veyahut tanıdık birisinden görerek öğrenmiştir. Namaz, hac, oruç, zekât, abdest, gusül, teyemmüm, ezan gibi ibadetler yine yeme, içme, giyinme, süslenme gibi hayatın farklı konuları hakkındaki adâb ve usullerle ilgili Hz. Peygamber'in sünnetleri, aslında bizlere uygulamalı olarak nesilden nesile nakledilmiştir.

6. Sonuç

Hz. Peygamber'in nübüvvetle görevlendirildiği dönemde Arabistan bölgesinde toplumda yaygın olan sözlü gelenektir. Araplar sözlü gelenek icabı sahip oldukları tüm kültürel birikimlerini hifzederek taşımışlardır. Yazılı kültürlerde yazıya ne kadar güveniliyorsa sözlü kültürlerde de hafızaya o denli itimat edilmektedir. Arap yazısının iptidai dönemini yaşaması, okuma ve yazma bilenlerin azlığı, üzerinde yazı yazılacak malzemenin yetersizliği ve öncelikli olarak Kur'an'ın muhafaza edilmek istenmesi gibi nedenlerden dolayı Hz. Peygamber'in hadis ve sünnetleri daha geç bir dönemde yazıya geçirilmiştir. Hadislerin özellikle hicri birinci asrın sonunda tedvin edilip yazılı kaynaklarda tespit edilinceye kadarki sürece baktığımızda, hadis ve sünnetin sahabe ve tâbiîn nesli vasıtasıyla üç farklı yolla nakledildiğini görmekteyiz:

Yaklaşık olarak hicri ikinci asrın başına kadar hadisler, daha çok sözlü gelenek icabı hifzedilerek nakledilmiştir. Hem sahabe hem de tâbiînin genel kanaati bu istikamettir. Söz konusu dönemde yazıdan çok hafızalara güvenildiği içi ilim henüz sadırlardan satırlara geçmiş değildir.

Hz. Peygamber döneminde bazı sahabiler hadisleri ezberleyebilmek için yazmışlar ve yazdıkları sahifeler günümüze kadar da gelmiştir. Ancak söz konusu dönemde yazı/kitabet, hafızaya yardımcı olmak içindir. Hadis ve sünnetlerin naklinde yazı, asıl taşıyıcı değil hafızaya yardımcı olmak için müracaat edilen bir yöntemdir. Birçok sahabinin yazdıkları hadisleri ezberledikten sonra ellerindeki yazılı materyali silmesi veyahut yok etmesinin sebebi yazıdan çok hafızaya güvenilmesidir. Ayrıca insanların ellerindeki yazılı metinlere dalıp dinin ana metni olan Kur'an'dan uzaklaşma ihtimali, yazının hafızanın körelmesine sebep olacağı korkusu ve yazılı kaynakların ehil olmayanların eline geçeceği endişesi gibi başka faktörler de hadislerin daha geç bir dönemde yazılmasına neden olmuştur.

Sahabe, Hz. Peygamber'i bizzat görmüş ve onun her davranışını müşahede etme imkânı bulmuştur. Allah'ın elçisi başta abdest, namaz, hac, zekât ve oruç gibi ibadetler olmak üzere yeme, içme, giyim ve kuşamla ilgili birçok dini ilke, prensip ve adabı da sahabeye uygulamalı olarak öğretmiştir. Sahabe de bizzat Hz. Peygamber'den müşahede ettiği dini uygulamaları, kendisinden sonraki nesle uygulamalı olarak öğretmiş ve günümüze kadar gelenek halinde gelebilmiştir.

Sonuç olarak şunu söylememiz mümkündür. Hadisler hicri birinci asrın sonunda yazılı kaynaklara geçinceye kadarki süreçte her ne kadar bazı sahabiler tarafından kısmen yazılmış olsa da ekseriyeti sözlü kültür gereği ezberlenerek nakledilmiştir. Bununla beraber sünnetin önemli bir kısmı da Hz. Peygamber'den uygulamalı olarak öğrenilmiş ve nesilden nesile aktarılmıştır. Dolayısıyla hadislerin Kur'an gibi Hz. Peygamber tarafından yazdırılmamış olması hususu, hadis ve sünnetin sonraki dönemlerin ürünü olduğu anlamına gelmemektedir. Hadislerin ezberlenerek nakledilmesi ya da daha sonraki dönemlerde yazıya geçirilerek aktarılması hususu, söz konusu dönemin sözlü ve yazılı kültür anlayışıyla alakalıdır.

KAYNAKÇA

- Acâc, Muhammed b. Muhammed Temim b. Salih el-Hatib (1980). *es-Sunne kable't-tedvîn*. Beyrut: Daru'l-Fikir.
- Agitoğlu, Nurullah (2018). Fuad Sezgin'in (Ö. 2018) Bazı Hadis Meselelerine Dair Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Asos Journal: The Journal of Academic Social Science*, 6 (85), 298-312.
- Agitoğlu, Nurullah (2019). Kültürel Bağlam Çerçevesinde Sözlü Kültürün Hadislere Etkisi. *Uluslararası Dengbêjlik Kültürü ve Dengbêjler (Uluslararası Sempozyum Bildirileri)*, 19-20 Nisan 2019, Şırnak.
- Ağırman, Cemal (2001). Hadis Edebiyatının İntikal Safhaları ve Kitabet Meselesi. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1), 155-156.
- Akbaş, Necati (2005). *Hz. Peygamber Dönemi Kur'an'ın Yazım Tarihi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Aksoy, Mehmet Abdullah (2010). *Suffe Ashabi ve İslam Hukukunun Oluşmasında Etkileri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir.
- Alûsî, Mahmud Şükrü (ts.). *Buluğu'l-ereb fi ma'rifeti ahvali'l-Arab* (2 bs.). Beyrut: y.y.
- Aydınlı, Abdullah (2008). Sahife. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. 37, s. 522-523). İstanbul: TDV Yayınları.

- Azamî, Muhammed Mustafa (1993). *İlk Devir Hadis Edebiyatı* (çev. H. Yavuz). İstanbul: İz yayıncılık.
- Azamî, Muhammed Mustafa (2015). *İslam fıkhi ve sünnet* (çev. M. Ertürk, 3 bs.). İstanbul: İz Yayınları.
- Bağcı, H. Musa (2018). *Hadis Tarihi ve Usulü*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları (BİLAY).
- Bağdadî, Ebubekir Ahmed b. Ali (ts.). *Takyîdu'l-ilm*. Beyrut: İhyâu's-Sunneti'n-nebeviyye.
- Bağdadî, Ebubekir Ahmed b. Ali (ts.). *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*. Medine: el-Mektebetu'l-İlmiyye.
- Baktır, Mustafa (2009). Sufte. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. 37, s. 469-470). İstanbul: TDV Yayınları.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya (1988). *Futûhu'l-Buldân*. Beyrut: Mektebetu'l-Hilal.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Huseyn Ebubekir (2011). *es-Sünen*. Kahira: Merkezi'l-hicr li'l-buhûs.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Huseyn Ebubekir (1991). *Ma'rifetu's-sünen*. Pakistan: Câmîatu'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye.
- Bezzâr, Ebubekir Ahmed b. Amr (1988). *Müsned*. Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem.
- Birşık, Abdulhamit (2002). Kur'an. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. 26, s. 385-386). Ankara: TDV Yayınları.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail (1987). *el-Câmiu's-Sahîh*. Beyrut: Daru İbni Kesir.
- Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr (1423/2002). *el-Beyân ve't-tebyîn*. Beyrut: Mektebetu Hilal.
- Cerrahoğlu, İsmail. (1961). Tefsir ve Hadis Kitabetine Karşı Peygamber ve Sahabenin Durumu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(1), 42-45.
- Cezerî, Şemsuddîn Ebu'l-Hayr (ts.). *en-Neşr fi kıraâtî'l-'aşr*. b.y.: el-Matbaatu't-Ticâretu'l-Kubra.
- Çetin, Nihad M. (1991). Arap. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. 3, s. 276). İstanbul: TDV Yayınları.
- Dârimî, Abdullah b. Abdîrrahman (1407/1986). *Sünen*. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as (ts.). *Sünen*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî.
- Ebu Zehv, Muhammed (1378/1958). *el-Hadis ve'l-muhaddisun*. Kahira: Daru'l-Fikri'l-Arabî.
- Efendioğlu, Mehmet (2011). Tedvin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (c. 40, s. 267-269). İstanbul: TDV Yayınları.
- Eraslan, Abdulvasıf (2020). *Mutezile'de Haber Teorisi*. Ankara: İlahiyat Yayınları.
- Eraslan, Abdulvasıf (2020). İslam'da Akılcı Yaklaşımın Rivayet Felsefesi (Kâdî Abdülcebâr Örneği). *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 24(3), 1017-1037.
- Gezer, Süleyman (2007). *Kuran'ın Anlaşılmasında Sözlü Hitabın Rolü*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Görgün, Tahsin (2003). İslam Kültür Birliği ve Sünnet. *İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri Kutlu Doğum Sempozyumu*, (ts.) Ankara.
- Gündüz, Muhammed Muhdi (2019). Kültürel ve Dini Değerlerin Aktarımında Dengbajların Rolü. *Uluslararası Dengbajlık Kültürü ve Dengbajlar (Uluslararası Sempozyum Bildirileri)*, 19-20 Nisan 2019, Şırnak.
- Hamidullah, Muhammed (1955). Hz. Peygamber Zamanında Hadisin Tedvini. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(3), 1-7.
- Heyet (2013). *Hadislerle İslam* (2 bs.). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- İbn Ebî Şeybe, Ebubekir Abdullah b. Muhammed el-Absî (1407/1986). *Musannef*. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed (1999). *Müsned* (2 bs.). Beyrut: Müessesetu'r-Risâle.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân Ebu Hatim el-Bustî (1993). *Sahîhu İbni Hibbân* (2 bs.). Beyrut: Müessesetu'r-Risâle.
- İbn Huzeyme, Ebubekir Muhammed b. İshak (2003). *Sahîh*. y.y.: el-Mektebetu'l-İslami.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim (1418/1997). *Uyûnu'l-ahbâr*. Beyrut: Dâru kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezid el-Kazvinî (2009). *Sünen*. Beyrut: Dâru'r-Risale el-Alemiyye.
- Juynboll, G. A. H. (2002). *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası* (Çev. S. Özer). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Koçyiğit, Talat (2009). *Hadis Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları.
- Müslim, Ebu'l-Hasan el-Kuşeyrî en-Nisâburî (ts.). *Sahîh*. Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi'l-Arabî.
- Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (2001). *es-Sünenü'l-kubrâ*. Beyrut: el-Mektebetu'r-Risâle.
- Özdemir, Ahmet (2020). *İbâdiyye'nin Ana Hadis Kitabı*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Palabıyık, Hanefi (2007). Cahiliye Dönemi ve İslam'ın İlk Yıllarında Okuma-Yazma Faaliyetleri. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0(27), 31-68.
- Râmihurmizî, el-Hasan b. Abdîrrahman (1404/1983). *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvi ve'l-vâ'i* (3 bs.). Beyrut: Daru'l-Fikir.
- Rençber, Fevzi. (2019). Sözlü Kültürün Taşıyıcısı Olarak Alevî-Bektaşî Geleneğinde Zâkirlik. *Uluslararası Dengbajlık Kültürü ve Dengbajlar (Uluslararası Sempozyum Bildirileri)*, 19-20 Nisan 2019, Şırnak.
- Sezgin, Fuad (2000). *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* (3 bs.). Ankara: Kitabiyat.
- Tahâvî, Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed (1994). *Şerhu'l-meanî'l-asâr* (1 bs.). Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Tekin, Dilek (2015). Batılı Araştırmacıların Hadislerin Yazılı-Şifahi Rivayeti Meselesine Bakışları. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(1), 42-60.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa (1993). *eş-Şemâilü'l-muhammedîyye ve hasâisu'l-mustafaviyye*. Mekke: el-Mektebetu't-ticariyye.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa (ts.). *el-Câmiu's-sahîh*. (Thk. A. M. Şakir). Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- Tunç, İsmet (2020). Sözlü Kültürün Dinsel Kaynaklardaki Yansımaları. *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 1(13), 40-56.
- Uzundağ, Mehmet Sait (2019). "Din ve Sözlü Kültür İlişkisi Bağlamında Atasözlerin Hadislerdeki İzdüşümü", *Uluslararası Dengbajlık Kültürü ve Dengbajlar (Uluslararası Sempozyum Bildirileri)*, 19-20 Nisan 2019, Şırnak.
- Walter, J. Ong (2018). *Sözlü ve Yazılı Kültür* (6 bs.). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Yücel, Ahmet (2013). *Hadis Tarihi* (11 bs.). İstanbul: İFAV.
- Yücel, Ahmet (2014). "Temel İslam İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri (Rivâyet Dönemi-İlk Üç Asır)", *İslâmî İlimlerde Metodoloji- IV Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı*, 18-19 Ocak, 2014, İstanbul.
- Zerkeşi, Bedruddin Muhammed b. Abdullah (1957). *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru İhyâi Kutubi'l-Arabî.